

STAVOVI PROFESORKI MANJINSKE I VEĆINSKE NACIONALNOSTI O ŽENAMA U STEM OBLASTIMA U SRBIJI

Ethnic Minority and Majority Female Academic Staff Members Perspectives on Women in STEM in Serbia

APSTRAKT: *Cilj rada je da, pomoću istraživanja stavova profesorki manjinske i većinske nacionalnosti o ženama u STEM oblastima u našoj zemlji, istraži, ali i pokuša da popuni prazninu koja postoji u naučnoj literaturi u vezi sa načinom na koji intersekcija etniciteta, roda i naučnih oblasti oblikuje narative žena o nauci, tehnologiji, inženjerstvu i matematici (eng. Science, Technology, Engineering and Mathematics, odnosno STEM oblastima) u multietničkoj sredini u Republici Srbiji. Kvalitativna analiza zasnovana je na dvadeset polustrukturiranih intervju sa profesorkama iz manjinske (mađarske) i većinske (srpske) zajednice, koje su zaposlene na dva univerziteta u Republici Srbiji i bave se STEM oblastima ili društveno-humanističkim naukama (eng. Social Sciences and Humanities, odnosno SSH). Rezultati istraživanja pokazuju da profesorke pripadnice nacionalnih manjina iz STEM nauka imaju vrlo zatvoren odnos prema ženama iz istih oblasti, te ne vide potrebu za većim brojem žena u ovim oblastima. Navedeni stav može se povezati sa činjenicom da su profesorke u realnim okolnostima morale da prevaziđu „dvostruku ugroženost“ (eng. double jeopardy), kao i „simbolično nasilje“ (eng. symbolic violence), jer su radile i bile aktivne u pretežno muškom okruženju, i kao pripadnice manjinske grupe morale su da se izbore sa nedostatkom ili uskraćivanjem resursa unutar svojih institucija. Podjednake sposobnosti muškaraca i žena neophodne u STEM-u pomenute su u narativima žena većinske nacionalnosti, koje se, ipak, delom opredeljuju za usvajanje maskulinih obrazaca ponašanja i pokušavaju da postanu „jedan od dečaka“. Pripadnice i manjinske i većinske zajednice ističu duboku ukorenjenost rodnih stereotipa, koji sprečavaju žene da biraju neku od STEM oblasti za svoju buduću karijeru. Istraživanje ukazuje na potrebu za obrazovnim programima koji dekonstruišu rodne stereotipe*

1 karolina.lendak@uns.ac.rs

na svim nivoima, kao i za ženskim uzorima koji bi veći broj žena usmerile ka pomenutim oblastima.

KLJUČNE REČI: žene, etnicitet, intersekcionalnost, univerzitet, STEM oblasti, SSH nauke, Srbija.

ABSTRACT: *The paper aims to fill the gap in the scholarly literature regarding the way in which the intersection of ethnicity, gender and scientific fields shapes women's narratives about science, technology, engineering and mathematics (STEM) fields in a multiethnic environment in Serbia. A qualitative study was conducted, capitalizing on in-depth, semi-structured of twenty semi-structured interviews conducted with university professors from ethnic minority and majority comminties, working in STEM and social sciences and humanities (SSH) field of studies in two state universiteis in Serbia. The findings indicate that ethnic minority female professors from STEM are less open to female students and colleagues in their domains and do not see the need for more women in STEM. This attitude can be traced back to these women having to overcome a 'double jeopardy' and 'symbolic violence' in a very male-dominated field, as they belong to ethnic minority and hat to deal with the lack of or with the denial of recources within institutions. Equal abilities of men and women in STEM was a topic occurring mostly in the narratives of the majority women who mostly adopted a masculine patterns of behavior and tried to become "one of the boys". Both minority and majority women agreed that deeply rooted gender stereotypes prevent women from choosing a career in STEM. The research identified the need for more inclusive education programs on all levels and for female role models to steer more women towards STEM.*

KEYWORDS: *women, ethnicity, intersectionality, academia, STEM sciences, SSH sciences, Serbia.*

Uvod

STEM nauke predstavljaju pretežno muške oblasti, u kojima većinu studenata čine muškarci, koji shodno tome utiču i na izbor istraživačkih tema i oblasti u nauci, tehnologiji, inženjerstvu i matematici (eng. *Science, Technology, Engineering and Mathematics*, odnosno STEM oblastima) (Schiebinger, 2011). Podaci iz istraživanja studenata sa identičnim sposobnostima pokazuju da je manje verovatno da će se žene baviti nekom od STEM oblasti, procentualno izraženo 50% do 70% (Breda i Ly, 2012: 22). Istraživanja koja se bave razlozima nedovoljne zastupljenosti žena u STEM-u uglavnom ukazuju na činjenicu da su žene demotivisane rodnim stereotipima koji su prisutni kako u njihovim porodicama tako i u školi. Kao posledica rodnih stereotipa javlja se segregacija u visokom obrazovanju (*Gender Differences in Educational Outcomes*, 2010). Čak i kada žene steknu diplomu iz neke od STEM oblasti, to ne znači da će se one i ostvariti u istoj. Blikenstaf (Blickenstaff) u proučavanju date tematike uvodi metaforu „neispravnog cevovoda koji curi“ (eng. *leaky pipeline*), kojom objašnjava nedovoljnu zastupljenost žena u STEM oblastima (Blickenstaff, 2005: 369). Prema njegovom tumačenju kroz ovaj „cevovod“ prolaze učenici od

srednje škole, preko fakulteta, pa sve do zaposlenja u nekoj od STEM oblasti (Blickenstaff, 2005: 369). S obzirom na činjenicu da „cevod“ curi, kapi koje on u različitim fazama procesa propusti i koje nikada ne stignu do njegovog otvora, zapravo predstavljaju učenike na različitim nivoima obrazovanja. Neki od njih se često predomisle u trenutku izbora fakulteta, drugi nešto kasnije, dok neke osobe „porozni cevod“ propusti nakon diplomiranja na nekoj od STEM oblasti (Blickenstaff, 2005). Međutim, kako Blikenstaf ističe, uočljivo je da „cevod“ češće propušta žene nego muškarce (Blickenstaff, 2005). Kejs i Ričli (Case i Richley) (2013: 344) podvlače da je „cevod koji curi“ zasnovana na maskulinoj verziji naučnog uspeha, gde se karijerni napredak može postići samo na jedan jedini način, bez mogućnosti eventualnog napuštanja sistema ili ponovnog ulaska u isti. Kako bi se rodna dimenzija uspešno integrisala u STEM, potrebno je usmeriti žene ka pomenutim naukama, ali i razumeti njihove potrebe i izazove sa kojima se suočavaju u navedenim oblastima (Paksi, 2014).

Žene i njihova zastupljenost u STEM-u predstavljaju temu o kojoj se često diskutuje u Sjedinjenim Američkim Državama, gde Afroamerikanke i Latinoamerikanke u tom pogledu zaostaju za svojim kolegama kavkaske rase. Čarlston (Charleston) i sar. (2014) navode da Afroamerikanke nisu bile dobrodošle u sredini u kojoj dominiraju muškarci (uključujući i njihove muške kolege iste rase). Latine su u sličnom položaju – njihov nizak nivo zastupljenosti i nevidljivost treba da se reše uvođenjem podsticajnih politika (Banda, 2020; Malcom i sar., 2010). Koliko efikasno, ostaje da se vidi. S tim u vezi, Almkvis (Almqvis) (1975) uvodi termin „dvostruke ugroženosti“ (eng. *double jeopardy*) – koja se posebno primećuje kod žena afroameričke rase jer se susreću sa problemima vezanim za rasu, ali i sa rodnom diskriminacijom, u STEM studijama.

Intersekcija roda i etničke pripadnosti u STEM-u nije tema koja je u Evropi zastupljena, kao što je to slučaj u Sjedinjenim Američkim Državama. Ova tema zasigurno nije previše zastupljena u Srbiji. Iako su muškarci, pripadnici etničkih manjina zaposleni u STEM oblastima, žene iz iste grupe su nedovoljno i neproporcionalno zastupljene, čak i u odnosu na ukupan broj žena u datim oblastima (Lendák-Kabók, 2019). Stoga, ovaj rad ima za cilj da, pomoću istraživanja stavova profesorki manjinske i većinske nacionalnosti o ženama u STEM oblastima u našoj zemlji, istraži, ali i pokuša da popuni prazninu koja postoji u naučnoj literaturi u vezi sa načinom na koji intersekcija etniciteta, roda i naučnih oblasti oblikuje narative o ženama u STEM-u u multietničkoj sredini u Srbiji. Osnovu rada čini istraživanje koje je sprovedeno u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini (APV),² sa pripadnicama mađarske nacionalne manjine i srpske većine. Mađarska nacionalna zajednica je izabrana (i izdvojena) za istraživanje jer predstavlja najveću manjinsku grupu u Vojvodini. Istražujemo načine na koje profesorki iz različitih naučnih oblasti objašnjavaju slabu prisutnost žena u STEM oblastima iz intersekcionalne perspektive, osvetljavajući različite intersekcije sa „drugim“ socio-demografskim identitetima u radnoj praksi koje izazivaju, rekonstruišu i potvrđuju značenje zanimanja (Zanoni i Jassens, 2015: 1479). Naučna literatura takođe beleži nedovoljnu zastupljenost žena iz manjinskih zajednica u Srbiji (Lendák-Kabók, 2019), pa stoga istraživanje i rad

2 U Vojvodini živi više od 25 manjinskih zajednica, od kojih je mađarska zajednica (13%, ~250.000) najbrojnija (Republički zavod za statistiku Srbije, 2012).

koji je iz njega proistekao, osim centralnog fokusa koji predstavljaju žene u STEM oblastima, imaju za cilj da osvetle poziciju pripadnica manjina i povećaju njihovu vidljivost i prisutnost u naučnoj i stručnoj literaturi.

Teorijski okvir

Deo koji sledi sadrži pregled relevantne literature o položaju žena u STEM oblastima, sa posebnim osvrtom na žene pripadnice nacionalnih zajednica u pomenutim oblastima, u svetu i kod nas. Potom ćemo dati prikaz teorije o interseksionalnosti sa fokusom na evropski kontekst, a zatim i prikaz položaja mađarske nacionalne manjine u Republici Srbiji. Pregled literature stvorice širu sliku o prisustvu žena i njihovom položaju u dominantno muškim oblastima nauka i specifičnoj grupi žena iz manjinskih zajednica – počevši od američkog konteksta, gde se tom pitanju posvećuje veća pažnja, pa sve do pregleda literature dosadašnjih istraživanja u našim okvirima. Posebno ćemo izdvojiti prepreke u STEM oblastima, koje žene treba da prevaziđu kako bi opstale u takozvanim „muškim naučnim oblastima“. Činjenica je da su prepreke za žene iz manjinskih zajednica još kompleksnije i zahtevnije.

Položaj žena u STEM-u: internacionalni kontekst

Žene koje su se opredelile i istrajale u nekoj od STEM oblasti, izgradile karijeru i stekle višegodišnje iskustvo u dominantno muškom okruženju, najčešće biraju strategiju „oponašanja muškog modela“ kao jedini način opstanka (Etzkowitz i dr., 2000). Žene, uprkos uspesima koje ostvaruju u STEM oblastima, često preispituju svoje odluke i podnete žrtve, a njihov zajednički (i jedan od najvažnijih) ciljeva jeste njihovo prihvatanje od strane kolega (Etzkowitz i dr., 2000: 131). Studije koje se bave iskustvima žena u inženjerstvu nam, čak, ukazuju na činjenicu da istraživačice vrlo često usvajaju muške obrasce ponašanja – teže da se uklope i postanu „jedne od momaka“ (Kvande, 1999; Miller, 2002; Ong, 2005; Powell i dr., 2009). O ovom fenomenu pisao je i Burdije (Bourdieu, 2001: 68), nazivajući ga „dvostrukom stegom“ (eng. *double bind*), jer, ukoliko se žene ponašaju kao muškarci, rizikuju da izgube svoju ženstvenost i tipične ženske osobine, a implicitno moć muškaraca dovode u pitanje. Ukoliko se, pak, ponašaju kao žene, „deluju nesposobne i nepodobne za posao“. Žene i dalje veruju da će svojatanjem muških obrazaca ponašanja dokazati svoju sposobnost da budu *dobri inženjeri* i da će njihova rodna pripadnost izgubiti na važnosti. Realne situacije, međutim, potcrtavaju činjenicu da žene moraju više da rade od svojih kolega kako bi bile priznate u svojim strukama i okarakterisane kao izuzetne (Powell i Song, 2015: 930). Žene se oslanjaju na rodna očekivanja i norme u okviru svojih disciplina, kako bi se diskurzivno distancirale od drugih žena za koje smatraju da su odstupile od istih (Rhoton, 2011). Načini distanciranja koje žene praktikuju podstiču već utemeljene rodne strukture, kulture i prakse koje na kraju stavljaju žene u nepovoljan položaj i prikrivaju rodnu nejednakost (Rhoton, 2011). Burdije i Vakan (Bourdieu i Wacquant, 1992) smatraju da se rodna nejednakost reprodukuje putem „simboličnog nasilja“ (eng. *symbolic violence*), što znači da

može poprimiti oblik uskraćivanja resursa, tretiranja drugih kao da su inferiorni ili ograničeni u smislu realnih aspiracija (Powell i Song, 2015: 921). Razlog predstavlja vaspitanje koje sugerije da posao (i karijera) u STEM oblastima nije za žene i da žene generalno nisu zainteresovane za ove oblasti (Geerdink i dr., 2011). Starija generacija žena pokušala je da se prilagodi radnom okruženju u kojem dominiraju muškarci, usvojivši „instrumentalni stil“ (eng. *instrumental style*), koji ih je učinio prihvatljivijim za kolege. Mlađa generacija žena usvojila je novi, „saradnički stil“ (eng. *relational style*), koji podrazumeva saradnički pristup kolegama (Etzkowitz i dr., 2000: 140).

Žene u dominantno muškom okruženju mogu da poseduju „ženski kapital“ (Huppatz, 2009) – činjenica da je neko jedina žena u oblasti kojom dominiraju muškarci može predstavljati prednost, ali se ipak ne može pretvoriti u muški kapital (bar ne u profesijama u kojima su muškarci više zastupljeni) (Powell i Song, 2015: 930). Žene iz ovih oblasti vrlo često ističu same sebe, svoje sposobnosti i kvalitete, sugerivši na taj način da su bolje i sposobnije od drugih žena koje se bave drugim disciplinama ili uopšte ne rade, samo zato što su uspele da opstanu u pretežno muškom okruženju (Powell i Song, 2015: 927).

U STEM oblastima žene uglavnom moraju da igraju prema pravilima „patrijarhalne pogodbe“ (Kandiyoti, 1988), pa tako svesno biraju prilagođavanje i podržavanje patrijarhalnih normi i rodnih uloga (umesto dekonstruisanja istih), dok istovremeno naporno (i više) rade kako bi uspele u „svetu muškaraca“. Alper i Gibbons (Alper i Gibbons) (1993), pokušavajući da razreše problem nedovoljne zastupljenosti žena u STEM oblastima, tvrde da društvo, a ne biološke predispozicije, usmeravaju žene ka različitim izborima, jer „već od samog rođenja, društvo šalje dečacima i devojčicama različite poruke vezane za njihove sposobnosti i očekivanja“ (Alper i Gibbons, 1993: 410). Postoji mnogo pokušaja da se skrene pažnja na nedovoljnu zastupljenost žena u nauci, ali ne i detaljne preporuke za smanjenje aktuelnih nejednakosti (Lehr, 2001: 504). Barijere sa kojima se žene u STEM-u susreću podrazumevaju neusklađenost između fakultetskih programa i potreba tržišta rada, nedostatak svesti o tome šta posao u određenoj oblasti podrazumeva, nedostatak ženskih uzora koje bi mogle informisati studentkinje o mogućnostima u ovoj sferi, kao i predrasude o radnom okruženju kojim dominiraju muškarci (Samulewicz i dr., 2012: 127). Rezultati dosadašnjih istraživanja ukazuju na to da naponi usmereni na smanjenje diskriminacije, isticanje pozitivnih uzora i uspostavljanje društvene podrške u tradicionalno muškim akademskim postavkama, imaju smislene implikacije kada se ima u vidu spremnost žena da se upuste i istraju u ovakvim okruženjima (Smart Richman i dr., 2011: 507).

Položaj žena u STEM-u u bivšoj Jugoslaviji i u Srbiji danas

Podaci iz bivše Jugoslavije, kao i svih bivših socijalističkih zemalja centralne i istočne Evrope, govore da je procenat žena na studijama fizike, kao i drugim prirodnim i tehničkim naukama, bio relativno visok, ali su žene nakon stečene diplome u velikoj meri zaostajale za muškim kolegama (Popović, 2005: 127). Devedesetih godina prošlog veka porastao je broj žena koje se bave istraživanjima

iz oblasti STEM nauka u Srbiji, ali to nije rezultat gubitka moći tradicionalnih mehanizma rodne diskriminacije. Žene su samo popunile prazan prostor nakon odlaska muškaraca iz oblasti nauke. Prirodne nauke, posebno fizika, izgubile su svoj prestiž, te su se muškarci povukli iz pomenutih nauka (Popović, 2005: 129). Najnovija istraživanja pokazuju da su se društvo i obrazovni sistem u Srbiji vratili patrijarhalnim vrednostima i osnaživanju rodni stereotipa (Bašaragin, 2019). Rodni stereotipi koji prožimaju obrazovanje doprinose rodnoj segregaciji na tržištu rada, pa se žene orijentišu više prema društveno-humanističkim naukama ili se opredeljuju za neke od prirodnih nauka. Još uvek važi nepisano pravilo da su tehničke i računarske nauke u velikoj meri predodređene za muškarce (Lendák-Kabók, 2015: 165).

Kada je reč o ženama u akademskoj sferi, Blagojević (2009) navodi kako se, imajući u vidu postojeću horizontalnu segregaciju kod nas, izraženu u feminizaciji nekih nauka i mnogo manjoj zastupljenosti žena u drugim naukama, može pretpostaviti da su neke nauke otvorenije prema ženama, u određenoj meri. Štaviše, ukoliko žene izgrade svoje karijere u naukama u kojima je otpor manji, kao što je to, na primer, u društveno-humanističkim naukama (eng. *Social Sciences and Humanities*, odnosno SSH), one se suočavaju sa manjim brojem prepreka nego da su se opredelile za STEM oblasti (Blagojević, 2009: 111).

Intersekcionalnost: poseban osvrt na evropski kontekst

Teorija intersekcionalnosti označava složene, nesvodive, raznolike i promenljive efekte koji nastaju kada se višestruka osa diferencijacije – ekonomska, politička, kulturna, psihička, subjektivna i iskustvena – preseku u istorijski specifičnim kontekstima (Brah i Phoenix, 2004: 76). Naučnice/i koje/i se bave rodni studijama u Evropi, postavile/i i razradile/i su intersekcionalnost kao teoriju kako bi ona razlikovala procese i odnose moći i nejednakosti (Davis i Žarkov, 2017). Ostaje, međutim, rasprava o tome da li se o intersekcionalnosti raspravljalo na pravi način u evropskom okruženju zato što je Krenšo (Crenshaw, 1989) teoriju prvobitno primenila na žene afroameričke rase u Sjedinjenim Američkim Državama (Lendák-Kabók, 2020). U tom smislu, evropska feministička literatura fokusirana je na Romkinje (Kóczé i Popa, 2009; Vincze, 2014) i muslimanke u Evropi (Essers i Benschop, 2009; Davis i Žarkov, 2017). Još uvek je nedovoljno pažnje posvećeno intersekciji roda i etniciteta među autohtonim manjinskim zajednicima (Lendák-Kabók, 2020) u Evropi, posebno u regionu Zapadnog Balkana. Kulturni kontekst područja koje pokriva ovo istraživanje – Vojvodina – stvara plodno tlo za intersekcionalna istraživanja koja u fokus stavljaju žene pripadnice nacionalnih manjina, s obzirom na multikulturnu i multietničku regiju o kojoj govorimo (Lendák-Kabók, 2020). Vojvođanski kontekst intersekcionalnosti u Srbiji omogućava nam da iskustvo etničkih manjina posmatramo kroz rodno osetljivu prizmu (Lendák-Kabók, 2016). U ovom radu, intersekcionalnost je kao teorijsko i metodološko sredstvo korišćeno za analizu interakcije između roda i etniciteta koja stvara nejednakosti i pozicije (ne)moći (Lykke, 2010) u okviru STEM nauka. Na ovaj način otkrivaju se i razlike koje postoje između narativa žena pripadnica manjinske zajednice i narativa žena iz većinske zajednice.

Položaj pripadnica manjinskih nacionalnosti u STEM-u

Zastupljenost pripadnika manjinskih nacionalnosti u visokoobrazovnom sistemu se vrlo često istražuje i o toj temi se mnogo piše u Sjedinjenim Američkim Državama, gde su studentkinje i studenti afroameričkog i latinoameričkog porekla mnogo manje zastupljene u odnosu na svoje vrišnjakinje kavkaske rase. U Americi, studenti manjinskog porekla i dalje ređe upisuju fakultete, a ukoliko se i odluče za visoko obrazovanje, izbegavaju STEM oblasti (Griffith, 2010: 920). Ovakav trend može se objasniti ekonomskim i kulturološkim razlozima. Naime, Afroamerikanci imaju snažan osećaj dužnosti i posvećenosti prema svom društvu, koje od njih očekuje da postanu pisci, doktori, advokati, biznismeni, jer će nakon završetka studija biti u mogućnosti da pomognu svojim sunarodnicima – dok bavljenje matematikom, na primer, za njih predstavlja preveliki luksuz koji sebi ne mogu priuštiti (Henrion, 1997). Kvasni, Traut i Morgan (Kvasny, Trauth i Morgan) (2009) navode kako su odnosi moći zaista u intersekciji roda i rase sa obrazovanjem stečenim u okviru STEM oblasti. Kako bi studentkinje pripadnice manjinskih nacionalnosti istrajale u ovim studijama, prvo se mora razumeti njihov intersekcionalni identitet (Ong i dr., 2011), odnosno potrebno je razumeti kako rasa utiče na načine doživljavanja rodnog identiteta i rodnih predrasuda kod žena (William i dr., 2014). Ovakav trend opisan je u studiji koju su sprovedli Čarston (Charleston) i dr. (2014), gde se žene nisu osećale prihvaćene u radnom okruženju gde su pretežno radili muškarci kavkaske rase, ali one nisu bile prihvaćene ni od strane njihovih afro-američkih (muških) kolega. Zbog toga Amkvist (Amquist) (1975) uvodi termin „dvostruka ugroženost“ (eng. *double jeopardy*) na primeru Afroamerikanki, jer se upravo one susreću kako sa rasnim tako i sa rodnim predrasadama u STEM oblastima.

Latinoamerički studenti i studentkinje su takođe nedovoljno zastupljeni u STEM naukama, zbog toga što se suočavaju sa višestrukim preprekama na putu do fakultetske diplome, koje nastaju zbog finansijskih okolnosti, nepotpunih i zbunjujućih informacija o sistemu finansijske pomoći, relativno niskog nivoa savezne pomoći usmerene ka istraživanjima u oblasti nauke i inženjerstva koje sprovode latinoameričke institucije (Malcom i dr., 2010: 14; Banda, 2020). Banda (2020) tvrdi da inženjerski odseci treba da povećaju zastupljenost i vidljivost latinoameričkih studentkinja, pronađu načine da uvećaju smislenu interakciju fakulteta i studenata, kao i da preispitaju kako smernice za ocenjivanje pospešuju konkurentnost unutar odseka.

Statistički podaci prikupljeni u Velikoj Britaniji ukazuju da su pripadnice nacionalnih manjina istrajnije u STEM oblastima u poređenju sa svojim (muškim) kolegama. Naime, postoje dokazi da Afrikanke i žene karipskog porekla češće biraju neku od STEM oblasti, u poređenju sa muškarcima iz istih etničkih grupa. Školske 2009/10. godine, studentkinje karipskog porekla činile su 8% žena u STEM-u, dok su studenti (muškarci) iz iste etničke grupe činili 5% ukupnog broja muškaraca u pomenutim oblastima. Crnkinje afričkog porekla čine četvrtinu ukupnog broja žena u STEM-u, dok je muškaraca 21% (CaSE, 2014: 41–42).

Skorašnje studije sprovedene u severnoj, multietničkoj pokrajini Srbije – Autonomnoj Pokrajini Vojvodini – ukazuju na činjenicu da se većina pripadnica

nacionalnih manjina ne opredeljuje za STEM oblasti nakon završene srednje škole, zbog rodnih stereotipa, iako smatraju da bi imale veće šanse na tržištu rada (Lendák-Kabók i Popov, 2019). Čak i ukoliko uspeju da prevaziđu određene barijere (poput onih koje se tiču stereotipa) te uspeju da izgrade karijeru u visokoobrazovanom sistemu, to ih može skupo koštati na ličnom planu (Van Laer i Janssens, 2016: 18). Njihov položaj je privilegovan njihovim socijalno-ekonomskim poreklom i statusom koji im rad u visokoobrazovnim institucijama omogućava (Fiket, 2018), ali su ipak marginalizovane zbog svoje manjinske pripadnosti (Aavik, 2015). Stoga je važno uvideti da je potreba za strukturnim promenama organizacija velika (Van Laer i Janssens, 2016), poput visokoškolskih ustanova, koje mogu igrati značajnu ulogu u kreiranju i institucionalizaciji etničkog diskursa. To može olakšati nacionalnim manjinama, kao i pripadnicama manjina, da izgrade karijeru u nekoj od STEM oblasti (Van Laer i Janssens, 2016: 18).

Položaj mađarske nacionalne manjine u visokoobrazovnom sistemu Srbije

Za bolje razumevanje položaja mađarske nacionalne manjine u visokoobrazovnom sistemu Republike Srbije, neophodan je kratak pregled trenutnog statusa ove nacionalne zajednice. Većina Mađara u Srbiji nastanjena je u Vojvodini³ – imaju mogućnost obrazovanja na maternjem jeziku na nivou predškolskog, osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, a postoje i određeni odseci i fakulteti u okviru Univerziteta u Novom Sadu (UNS) sa nastavom na mađarskom jeziku (Lendák-Kabók, 2019).

Na osnovu istraživanja koje je sproveda Gábrity-Molnár (2009) na Univerzitetu u Novom Sadu, studenti mađarske nacionalne manjine uglavnom biraju društveno-humanističke nauke, potom prirodne nauke i matematiku, umetnost i medicinu, dok je njihov broj u tehničkim i tehnološkim oblastima veoma mali. Osim nedostatka željenih smerova na Univerzitetu u Novom Sadu, kao i nemogućnosti studiranja na maternjem jeziku, kao dodatni faktor koji utiče na izbor fakulteta kod ove ciljne grupe ističe se i udaljenost fakulteta (Gábrity-Molnár, 2005).⁴

Studenti mađarske nacionalnosti čine 6,7% ukupnog broja studenata Univerziteta, u poređenju sa udelom od 13% u odnosu na ukupan broj stanovnika Vojvodine (Lendák-Kabók, 2015). Ova činjenica nije iznenađujuća, s obzirom da više od 30% njih svoje školovanje nastavlja u Mađarskoj, gde imaju mogućnost studiranja na maternjem jeziku (Takács, 2013, Lendák-Kabók i dr., 2020) i sticanja diplome koja je priznata u Evropskoj uniji (Lendák-Kabók i dr., 2020).

Poteškoće sa jezikom zasigurno su jedan od glavnih razloga za postojanje ovakvog trenda. Naime, celokupna nastava u osnovnoj i srednjoj školi na

3 Poslednji demografski trend ukazuje na opadanje broja Mađara u odnosu na celokupnu populaciju Vojvodine – 1950-ih godina bilo je oko 500.000 Mađara na teritoriji ove pokrajine, dok ih je prema poslednjem popisu stanovništva oko 250.000 (Republički zavod za statistiku Srbije, 2012).

4 Većina Mađara živi duž reke Tise u manjim opštinama na severu Autonomne Pokrajine Vojvodine.

manjinskom jeziku, sa svega nekoliko časova (dva ili tri časa zavisno od godine) nedeljno srpskog kao većinskog jezika, iznedrila je određen broj generacija neuravnoteženih bilingvalnih govornika sa veoma slabim znanjem srpskog jezika (Filipović i dr., 2007), što je naročito izrazito kod mladih koji žive u opštinama gde je mađarski živalj predstavlja većinu. Oni u većini slučajeva nisu sposobni da svoje univerzitetsko obrazovanje nastave na univerzitetima u Srbiji bez poteškoća i/ili pronađu zadovoljavajući posao (Filipović i dr., 2007: 9). Kada studenti mađarske nacionalnosti postanu deo visokoobrazovnog sistema Srbije bez dovoljnog znanja državnog jezika, najpre moraju da prevaziđu jezičku barijeru, što zahteva mnogo vremena, napora i odricanja (Lendák-Kabók i Lendák, 2017). Zato oni uče jezik na početku studija (umesto gradiva), što ih čini manje uspešnim, a sve to negativno utiče na njihovo samopouzdanje i motivaciju (Lendák-Kabók i Lendák, 2017). Možemo izvesti zaključak da pripadnici nacionalnih manjina doživljavaju tzv. „simbolično nasilje“ (Bourdieu i Wacquant, 1992) u visokoobrazovnom sistemu Srbije, jer ih nedovoljno znanje jezika ili akcenat (Russo et al., 2017) stavljaju u inferiorni položaj (Lendák-Kabók, 2017).

Metodologija istraživanja

Rad predstavlja deo šireg istraživačkog projekta u kome su analizirani narativi profesorki i profesora, studenata i studentkinja iz tri manjinske etničke grupe (mađarske, slovačke i rumunske), kao i većinske (srpske) grupe na Univerzitetu u Novom Sadu (UNS) i Univerzitetu u Beogradu (UB).

Ovaj rad zasnovan je na analizi dvadeset polustrukturiranih intervjua vođenih sa profesorkama iz mađarske nacionalne zajednice i većinske (srpske) zajednice, koji su snimljeni, transkribovani, te poslani ispitanicima na autorizaciju. Intervjui su pogodan metod posebno za proučavanje žena i drugih marginalizovanih grupa koje tokom istorije nisu imale priliku da ispričaju svoje priče, niti da im se čuje glas (Esterberg, 2001). Postoje određena ograničenja u vezi sa kvalitativnim delom istraživanja, a odnose se na mali broj intervjua koje je obuhvatilo istraživanje. Shodno navedenoj činjenici i ograničenjima, ograničene su i mogućnosti zaključivanja.

Trinaest ispitanica su pripadnice mađarske nacionalne manjine, a sedam ispitanica su pripadnice srpske većinske zajednice. Jedanaest ispitanica bavilo se STEM oblastima, a njih SSH naukama. Sve ispitanice su za vreme sprovođenja intervjua bile zaposlene na fakultetima u okviru Univerziteta u Novom Sadu ili Beogradu, odnosno dve su radile na BU, a njih osamnaest na UNS. Profesorke su rođene između 1950. i 1985. godine. U istraživanju su korišćena kodirana imena kako bi se njihov identitet prikrilo. Kodirano ime se sastoji od sledećih slovnih oznaka: prvo slovo njihove nacionalnosti na engleskom jeziku, potom prvo slovo njihove rodne pripadnosti, takođe na engleskom jeziku, te broj koji se odnosi na njihovu starosnu dob – što su brojevi veći, to su ispitanice mlađe. Na primer HFP8 je profesorka mađarske nacionalnosti rođena 80-ih,

dok je SFP2 pripadnica srpske nacionalnosti rođena 70-ih godina prošlog veka. Radno iskustvo je takođe bilo od velikog značaja, te su ispitanice podeljene na one koje su bile na početku karijere, na sredini i na one koje su iza sebe imale višedecenijsko radno iskustvo.

Prilikom odabira ispitanica korišćen je metod „*snowball sampling*“ (Esterberg, 2001). Intervjui su sprovedeni 2014. i 2015. godine na mađarskom i srpskom jeziku. Odlomke intervjuja na mađarskom jeziku autorka je prevela na srpski jezik.

Upitnik za intervju sastojao se od trinaest pitanja, koja su grupisana u sledećih šest tema: (1) detinjstvo, školovanje na maternjem jeziku i znanje srpskog jezika, (2) poteškoće tokom karijere (poput jezičke barijere), (3) porodica i karijera, (4) segregacija na osnovu roda u akademskoj zajednici, (5) mišljenje o tome da li žene iz manjinske i većinske nacionalne zajednice imaju poteškoća pri izgradnji univerzitetske karijere i da li mogu dosegnuti visoke pozicije u akademskoj zajednici i (6) mišljenje o tome zašto su žene slabo zastupljene u STEM-u. U radu su prikazani samo odgovori koji se odnose na temu broj 6 (žene u STEM-u). Ova tema izabrana je zbog ograničenog obima rada, kao i raznolikosti tema o kojima je bilo reči u intervjuima, a koje se ne mogu prikazati u jednom naučnom radu. Autorka je odlučila da u ovom radu predstavi odgovore profesorki, zato što one poseduju višegodišnje iskustvo u radu sa studentima na STEM fakultetima, kao i na SSH fakultetima, te poznaju motivaciju studenata i njihove karijerne izbore. Profesorke iz STEM oblasti su takođe imale iskustva u radu sa drugim (muškim) kolegama u STEM-u u sistemu visokog obrazovanja.

Za analizu prvog ciklusa kodiranja kvalitativnih podataka korišćeno je inicijalno kodiranje (Saldana, 2013). Za ovaj tip kodiranja napravljena je lista kodova nakon prvog ciklusa kodiranja intervjuja, koji su, tokom drugog ciklusa kodiranja, organizovani u tematske kodove (Saldana, 2013). Prepoznato je i izdvojeno sedam tematskih kodova koji se odnose na (de)motivaciju žena da se bave STEM oblastima: (1) rodni stereotipi; (2) više mogućnosti u STEM-u; (3) jednake sposobnosti žena i muškaraca u STEM-u; (4) različite sposobnosti žena i muškaraca u STEM-u; (5) nepotrebno preduzimanje mera u vezi sa segregacijom u STEM-u; (6) novi doprinosi većeg broja žena u STEM-u i (7) potreba za ženskim uzorima u STEM oblastima.

Intersekcionalnost (Crenshaw, 1991), pored teorijskog okvira, služila je i kao metodološko sredstvo i korišćena je prilikom analize interakcije roda i etniciteta, iz čijeg odnosa proizilaze nove društvene nejednakosti (Lykke, 2013). Intersekcionalnost je korišćena kako bi se osvetlile razlike u odgovorima pripadnica nacionalnih manjina, zaposlenih na fakultetima, a u vezi sa njihovom manjinskom pripadnošću i naučnim oblastima kojima se bave.

Rezultati istraživanja

Kvalitativni deo analize odnosi se na analizu narativa ispitanica koji se tiču njihovog mišljenja o ženama u STEM oblastima. U nastavku ćemo prikazati i razmotriti odlomke intervjuja izdvojene od strane autorke. Nismo u mogućnosti

da sve intervjuje detaljno prikažemo, zbog ograničene dužine rada, već ćemo predstaviti samo najobimnije i najinformativnije primere. Nakon kvalitativne analize podataka koji se tiču pripadnica manjina, uslediće ista analiza za ispitanice većinske pripadnosti, a na samom kraju analize narativa biće prikazana i „kvantifikacija“ svih odgovora ispitanica grupisanih po tematskim kodovima.

Analizu narativa ćemo predstaviti kroz odlomke intervjua – odlomci će prikazati samo deo odgovora na pitanje o ženama u STEM oblastima, dok će se analiza narativa u radu odnositi na celokupan odgovor ispitanica o položaju žena u STEM-u, kao i o refleksiji njihovog položaja unutar naučnih oblasti u kojima rade i stvaraju.

Profesorke manjinske nacionalnosti

Sa profesorkama mađarske nacionalnosti rađeno je trinaest intervjua – šest se bavilo STEM oblastima, a sedam SSH naukama.

Analizu ćemo započeti sa profesorkom sa najdužim radnim stažom, HFP1. U svom narativu izrazila je sumnju da žene poseduju sve sposobnosti koje su potrebne za uspeh u STEM-u. Prema njenim rečima, većina takvih žena osuđena je na neuspeh. O svom iskustvu govorila je na sledeći način:

Žene ne biraju mašinstvo zbog toga što su studije teške. Na našoj Katedri, ove godine su se upisale studentkinje koje su završile srednju medicinsku školu i nemaju prethodno znanje iz potrebnih oblasti, npr. ne znaju ni osnove matematike. Već unapred znam da će odustati. One studentkinje koje su završile mašinsku srednju školu neće imati većih problema, dok iz gimnazije, na primer, imamo jednu veoma dobru studentkinju koja je sada na prvoj godini. I njena majka je inženjerka i bila je sjajna na fakultetu. Studentkinja ima prosek 10,00, mislim. Najbolja je na prvoj godini... (HFP1)

Iako je HFP1 uspešna profesorka u STEM oblastima, njen narativ izražava zatvorenost i kritičnost prema studentkinjama. Svoj narativ započela je stereotipom i snažnom tvrdnjom da žene ne upisuju mašinstvo, jer su pomenute studije teške, stoga ona u svom narativu ističe da postoje rodne razlike između muškaraca i žena, odnosno naglašava **rodne stereotipe, kao i različite sposobnosti žena i muškaraca** (Powell i Song, 2015). Iskustvo joj govori da će, ukoliko studentkinje nemaju prethodno znanje (npr. završile su srednju medicinsku školu), sigurno odustati, odnosno da će ih „porozni cevovod“ propustiti (Blickenstaff, 2005), a samo one najbolje će uspeti da ostanu u STEM oblastima. U nastavku intervjua isticala je svoje sposobnosti u STEM naukama, ukazujući na činjenicu da je uspela da preživi u svetu muškaraca. Posebno je isticala kako su je njene (muške) kolege uvek poštovala. Njen narativ nam u nastavku otkriva kako je bila uspešna i u terenskom radu, među muškarcima, što se može smatrati korišćenjem i iskorišćavanjem „ženskog kapitala“ (Huppatz, 2009). Narativ HFP1 odražava već pomenutu „patrijarhalnu pogodbu“ (Kandiyoti, 1988), kao i prisvajanje

„instrumentalnog stila“ (Etzkowitz i dr., 2000), te se profesorka tokom velikog dela svoje karijere ponašala onako kako bi se njene kolege ponašale.

HFP3 bila je profesorka sa dugim radnim stažom u trenutku intervjua i bavila se SSH naukama. U svom narativu govorila je o ženama u STEM-u, vodeći se pitanjem „*Da li žene razumeju STEM?*“. Ovaj pristup problemu iskazuje veoma kritički stav prema ženama i uliva nepoverenje prema ženskom talentu u pomenutim naukama. Bila je mišljenja da je to deo našeg vaspitanja (Geerdink i dr., 2011), te da posao u STEM oblastima nije za žene. Imajući u vidu sopstveni primer došla je do zaključka da žene za te oblasti uglavnom nisu ni zainteresovane. Pominjala je i urođene rodne razlike između muškaraca i žena (Powell i Song, 2015), odnosno **različite sposobnosti žena i muškaraca**. Oba razloga su za nju verodostojna, a STEM je ne zanima. Deo njenog narativa sledi:

Da li žene razumeju STEM? Imam poznanicu [sa Fakulteta tehničkih nauka], ne znam da li je u penziji ili i dalje radi, ali ona je jedina koju poznajem. Uglavnom ima manje studentkinja na studijama tehničkih nauka. Mi smo tako vaspitani, taj posao nije za nas. Ne znam, mislim da oba faktora utiču – tehničke nauke me ne zanimaju i mislim da nemam afiniteta za njih. (HFP3)

HFP6 je u trenutku intervjuisanja bila na sredini karijere u STEM oblastima, pretežno okružena muškarcima. Imala je prilično težak put pri izgradnji karijere, jer je godinama produžavala vreme za izradu doktorata. Kako je objasnila, razlog za odugovlačenje doktorata bili su veliki nedeljni fond časova i oblast koju je predavala (pretežno teorijski predmet) koja joj nije davala mogućnost, ni prostor za istraživanje. HFP6 ja na taj način bila izložena „simboličnom nasilju“ (Bourdieu i Wacquant, 1992), odnosno nedostatku resursa koji bi joj omogućio brže napredovanje u karijeri. Pored toga, zaključujemo da je bila izložena i „dvostrukoj ugroženosti“ (Amquist, 1975), jer je bila žena iz manjinske zajednice u dominantno (većinskom) muškom okruženju. Svoj odgovor započela je objašnjenjem da „prosečna žena“ ne želi mnogo da uči na fakultetu, već stavlja porodicu na prvo mesto. O tome je govorila na sledeći način:

Mislim da su za prosečnu ženu STEM smerovi teški i da većina koja pokuša jednostavno dođe do izgaranja na studijama. Moguće je da se većina prezasiti i da se vode drugim načinom razmišljanja. Mnogo njih fokusira se na to da se situiraju, imaju decu i radije biraju posao koji ne iziskuje ozbiljnije mentalno naprezanje. (HFP6)

HFP6 je u nastavku intervjua istakla da žene imaju različite sposobnosti, te **da su STEM oblasti previše zahtevne za žene i da žene i muškarci imaju različite sposobnosti**, što opravdava njihovu nezainteresovanost za iste. HFP6 takođe u svom narativu ističe da su STEM nauke teže od SSH nauka i da nisu „dizajnirane“ za žene. Njen narativ mogao bi se interpretirati na dva načina – možda je „čuvala“ sopstvenu poziciju nepriznavanjem ženskog talenta za STEM, ili je, kao u slučaju HFP1, reč o „patrijarhalnoj pogodbi“ (Kandiyoti, 1988), kao i prisvajanju „instrumentalnog stila“ (Etzkowitz i dr., 2000), kako bi na taj način

podražavala način razmišljanja i izražavanja kakav imaju muškarci u STEM okruženju.

HFP10 bila je profesorka na početku svoje karijere u STEM oblasti kojom su pretežno dominirali muškarci. Govorila je o tome kako se osećala kada bi je kolege gledali sa visine, a pritom su imali snishodljive komentare o ženama. To ju je prilično frustriralo. U svom narativu bila je zaštitnički nastrojena prema ženama i izražavala je ljutnju prema društvu u celini, u kome su žene potcenjene u odnosu na muškarce. Ovaj narativ ukazuje na prisustvo **rodnih stereotipa**, koje je neophodno dekonstruisati zarad poboljšanja položaja žena u STEM-u. HFP10 je u svom narativu istakla da žene biraju SSH oblasti, jer misle da su one lakše, što je takođe bio deo narativa ispitanice HFP6. Sledi deo narativa HFP10:

Ponekad primećujem da žene uglavnom biraju profesije u okviru društvenih nauka, jer smatraju da su one lakše. Možda je to, pak, jednostavno zbog toga što se nikada u životu nisu susrele sa drugačijim primerom, nebitno da li se sada radi o ženama ili muškarcima. A možda su i previše često čule rečenicu: „Devojčicama baš i ne ide matematika“. To se često može čuti na raznim javnim mestima, a srce mi se slomi svaki put kada čujem tako nešto. Postoji dosta slučajeva kada mi pitanje: „Da li mi možeš navesti neke uspešne žene?“ postavljaju kolege muškarci. Kako da navedem uspešne žene kada pre samo sto godina, nismo čak ni mogle zakoračiti na fakultete, a o istraživanjima da i ne govorim. S druge strane, postoje veoma uspešni primeri. Nema ih previše. I onda, nekako, samo nestanu... Čula sam od kolege za jednu veoma inteligentnu devojku koja je završila naš fakultet, udala se za jednog našeg kolegu, koji je bio na istoj godini studija kao i ona, a nije bio ni blizu tako inteligentan koliko ona i napustila je karijeru. Ona je rekla kako uživa u trenutnoj životnoj situaciji, jer su joj roditelji rekli da je udaja upravo ono što je ona trebalo da radi, da je to njen životni poziv. (HFP10)

Kroz svoj narativ HFP10 ukazuje na efekat „cevovoda koji curi“ (Blickenstaff, 2005), jer žene, čak i ako diplomiraju na nekoj od STEM oblasti, uglavnom posustaju pred patrijarhalnim vrednostima okruženja u kome žive i napuštaju svoju profesiju.

HFP13 bila je najmlađa ispitanica, na početku svoje karijere, zaposlena na fakultetu u sferi SSH nauka. Po njenom mišljenju za nedostatak interesovanja za STEM oblasti, kada je reč o ženama, kao i za rodno zasnovane predrasude koje utiču na društvo u celini odgovoran je obrazovni sistem. HFP13 je tokom intervjua govorila o **rodnim stereotipima**, koji utiču na izbor naučnih oblasti. Istakla je i trendove, tvrdeći da je trenutna izrazita naklonost ka STEM-u samo trend, koji bi mogao da se okrene u drugom pravcu u budućnosti. Smatrala je da u stvarnom životu postoji veća potreba za tehničkim naukama, nego za SSH naukama, te se u njenom narativu primetio inferiorni položaj koji ona oseća, odnosno položaj koji joj društvo, usredsređeno na ekonomsku dobit, neminovno nameće. O tome je govorila na sledeći način:

Informatičke discipline postale su veoma popularne kada se radi o zanimanjima i mogućnostima za zaposlenje, što je velika prednost. Mislim da je ovo trenutni trend, uočavam ga među svojim prijateljima. Ljudi, kako muškarci tako i žene, sve više razmišljaju u tom pravcu. Međutim, smatram da, ukoliko neko želi time da se bavi, motivacija u finansijskom smislu nije dovoljna, već su potrebni jako interesovanje i posebne sposobnosti, a one se ne stiču u dovoljnoj meri u osnovnoj i srednjoj školi. Ovo je vid rodnog stereotipa. Dobro prikrivenog. Verovalo se da su jezici, književnost više ženski predmeti, dok matematika, fizika, hemija i informatika bolje leže muškarcima i dečacima. Mislim da je to korisno za sve, jer su u pogledu tehnološkog napretka, tehničke nauke važnije od društvenih nauka i filozofije. (HFP13)

Na kraju ovog dela, predstavljamo sumirane rezultate zasnovane na osnovu kodiranih tema, počevši od najučestalijih. Naime, sedam od trinaest ispitanica, tri iz STEM i četiri iz SSH oblasti (HFP3, HFP6, HFP7, HFP10, HFP11, HFP12 i HFP13) govorile su o tome da se žene ne opredeljuju za STEM oblasti zbog rodnih stereotipa, koji ih sprečavaju da studiraju neku od „tipično muških nauka“. Tri ispitanice iz STEM i jedna iz SSH oblasti (HFP2, HFP8 i HFP10) smatraju da bi žene mogle značajno doprineti STEM oblastima, odnosno da bi njihova stručnost pružila istraživanjima novi ugao posmatranja. Tri ispitanice, jedna iz STEM, a dve iz SSH oblasti (HFP4, HFP5 i HFP9) smatrale su da nisu neophodne nikakve promene kada se radi o rodnoj segregaciji u ovim oblastima. Tri ispitanice, dve iz STEM, a jedna iz SSH oblasti (HFP1, HFP3 i HFP6) mišljenja su da su STEM oblasti ženama isuviše teške (odnosno da žene i muškarci ne poseduju iste sposobnosti). Tri ispitanice, sve tri iz STEM oblasti (HFP6, HFP8 i HFP10) iznose mišljenje da je za povećanje interesovanja žena za STEM nauke potrebno obezbediti bolje obrazovanje, počevši od predškolskog, kao i povećati vidljivost ženskih uzora. Dve ispitanice, jedna iz STEM, a druga iz SSH oblasti (HFP8 i HFP13) smatraju da bi žene u STEM-u imale više mogućnosti – na primer, lakše bi pronalazile posao. Nijedna profesorka mađarske nacionalnosti nije eksplicitno govorila o tome da žene i muškarci imaju jednake sposobnosti.

Profesorke većinske srpske nacionalnosti

Sa profesorkama srpske nacionalnosti rađeno je sedam polustrukturiranih intervjuua. Pet ispitanica bavilo se STEM oblastima, a dve SSH naukama.

Analizu ćemo započeti sa ispitanicom SFP2, koja je u trenutku intervjuisanja bila uspešna profesorka na sredini svoje karijere, a bavila se STEM oblašću, okružena gotovo samo muškarcima. U svom intervjuu istakla je da je od detinjstva bila zainteresovana za STEM nauke i da je veoma rano shvatila čime želi da se bavi u životu. U toj odluci su je potpuno podržali roditelji. Govorila je kako ne vidi smisao u panelima konferencija o „ženama u inženjerstvu“ u kojima učestvuju samo žene. Ona nikada ne prisustvuje navedenim panelima, na kojima žene ističu koliko je teško pronaći ravnotežu između porodičnog i profesionalnog života. Čak i da su panelima prisustvovali muškarci, sigurno bi

se osećali neugodno. Ona bi volela da je smatraju ravnopravnom sa muškarcima, te po njoj oslovljavanje titulom inženjerka nema smisla. Njen narativ mogao bi se interpretirati kao prihvatanje „instrumentalnog stila“ (Etzkowitz i dr., 2000) i ona je zaista pokušala da postane „jedna od momaka“ (Ong, 2005), tako što je odbacivala sve ženske karakteristike u STEM-u. Navedeno implicira da profesorka nije uviđala probleme sa kojima se žene u STEM oblastima susreću. U svom narativu govorila je da **nije potrebno preduzimati nikakve mere** i da STEM nauke ne treba menjati na silu. Prema ženama bi se trebalo ophoditi isto kao i prema muškarcima. Ženama nije potrebna nikakva pozitivna diskriminacija kako bi bile uspešne. U svom narativu zauzimala je veoma čvrst stav, ali je imala i lično iskustvo kako bi izneti stav opravdala. Bila je nezadovoljna činjenicom da, kada je dobila prestižnu nagradu u Briselu, ona bila dodeljena podjednakom broju muškaraca i žena. To ju navelo da se neprestano preispituje zašto je baš ona izabrana – da li zbog toga što je žena ili zbog toga što je nagradu zaslužila. Odlomak njenog narativa sledi:

Sve te sekcije o ženama u inženjerstvu su se svodile na to da imate pet žena na bini i čistu žensku publiku i tri muškarca koji sede ovako sa strane i prosto im je neprijatno što su tu. Onda se tih pet žena žali kako je teško uspostaviti balans između porodice i karijere – mislim da je to glupost. Takođe imam jedno iskustvo koje me je malo nateralo da budem stroža prema ženskom pitanju. Ja sam dobila jednu veliku nagradu Evropske komisije za naučni projekat, i onda sam shvatila da je bilo dvadeset četiri dobitnika, od doga dvanaest muškaraca i dvanaest žena. To je bez veze, zato što sada to čini da se zapitam, da li je moj naučni rad bio loš, možda je bio neki trinaesti muškarac, koji je imao fantastični naučni rad, kome su uzeli nagradu da bi je dodelili meni, ili obrnuto – možda je bila neka trinaesta žena. Znači, taj ključ je oduzeo smisao nagrade. (SFP2)

SFP3 bila je na sredini svoje karijere. Bavila se SSH naukama i poticala je iz veoma patrijarhalne porodice. U svom narativu je oštro kritikovala patrijarhalne i rodne stereotipe. Po njenom mišljenju, **rodni stereotipi** utiču i kroje karijerne putanje žena i muškaraca (Alper i Gibbons, 1993). Sledi odlomak iz njenog intervjua:

Mi se još nismo oslobodili tog patrijarhalnog načina vaspitanja, i dalje se još kod male dece pravi razlika: kao, dečaci su za matematiku, a devojčice za jezike. Što je potpuno besmisleno, ne postoji prirodno data sposobnost za matematiku, a ovde za jezike, mislim da je to potpuno besmisleno. (SFP3)

SFP4 je takođe bila na sredini karijere u trenutku intervjuisanja i bavila se SSH naukama. Govorila je takođe o **rodnim stereotipima**, tvrdeći da srpskim društvom upravlja patrijarhalna ideologija. Deca se od najranijeg uzrasta uče da određene profesije nisu za njih (Geerdink, 2001). Sprovela je istraživanje na temu muške i ženske inteligencije i naučno dokazala da ne postoji razlika između muškaraca i žena po tom pitanju. O ovoj temi govorila je na sledeći način:

Da krenem prvo od nejednake polne zastupljenosti u tim različitim oblastima znanja, pošto sam se bavila time. Istraživanja pokazuju da, recimo, nema razlika u inteligenciji između muškaraca i žena, osim u nekim periodičnim aspektima da su žene nekako verbalno jače, a muškarci se više snalaze u nekim neverbalnim zadacima. Ali, da se opet vratim tome da naše društvo naginje ka tradicionalnoj, patrijarhalnoj uređenosti, verovatno se od malena izgrađuje taj stav da su neke profesije više za žene, neke za muškarce. Moguće je da su se muškarci zbog malo specifične strukture inteligencije više izborili za, kako se to u literaturi naziva, kvantitativne domene, domeni tehničkih nauka, privreda, a žene za društvene, humane nauke, jer verbalne sposobnosti tu najviše determinišu uspeh. Zašto imamo malo vaspitača, učitelja, psihologa, to sigurno nije stvar sposobnosti, jednostavno se to prenosi kroz vaspitanje... Ravnopravnija struktura bila bi pozitivna, ako ništa drugo, onda u smislu kolegijalnosti. (SFP4)

SFP6 bila je na početku svoje karijere iz STEM oblasti. Njen otac je takođe profesor iz STEM oblasti, te je ona imala uzor kod kuće. Isticala je da **ne postoje razlike između žena i muškaraca**, ali i da se devojčice od najranijeg uzrasta uče da treba da budu princeze, da gledaju ljubavne filmove, jer su to ženske teme. **Rodni stereotipi** oblikuju život devojčica i dečaka od najranijeg uzrasta. Dečaci su predodređeni da grade i stvaraju. Neke njene prijateljice iz srednje škole koje su bile iznimno uspešne u SSH naukama nisu bile zadovoljne svojim poslom ili ga uopšte nisu imale. Odlomak njenog intervjua sledi:

Ja mislim da postoji potreba, zato što je jako mali broj žena, a mislim da ni po kakvim sposobnostima nema razlike, nema razloga za to da bude tako velika razlika u broju žena i muškaraca i mislim da je osnovni problem vaspitanje od malih nogu. Mi smo od malih nogu vaspitane da treba da budemo princeze, da gledamo ljubavne filmove i crtane koji se završavaju hepiendom, gde je došao princ na belom konju. Dečaci nešto spajaju, grade i mislim da su oni samim tim igrama više usmereni ka nekoj tehnici i takvom tipu nauke, dok se devojčice više usmeravaju možda ka nekim bajkama, pričama, znači nekim društvenim naukama. Smatram da su, u našoj državi, prilike u STEM-u bolje, imajući u vidu zaposlenje i novac. Svako ko završi neki smer na Fakultetu tehničkih nauka nalazi posao, što nije uvek slučaj sa drugim naukama i profesijama. U STEM-u ima mnogo mogućnosti. To je moje viđenje, jer volim svoj posao i ne vidim zašto bi žene bile lišene takve mogućnosti. (SFP6).

Na kraju ovog dela dajemo prikaz kvantifikovanih rezultata intervjua u odnosu na tematske kodove date u metodološkom delu rada. Tri ispitanice, jedna iz STEM a dve iz SSH oblasti (SFP3, SFP4 i SFP6) mišljenja su da ne postoji razlika u sposobnostima između muškaraca i žena. Tri ispitanice, jedna iz STEM i dve iz SSH oblasti (SFP3, SFP4 i SFP7) istakle su da se žene ne opredeljuju za STEM oblasti zbog rodnih stereotipa. Dve ispitanice, obe iz STEM oblasti (SFP2 i SFP6) smatraju da su za veći broj žena u STEM-u neophodni bolje obrazovanje i (ženski) uzori. Jedna ispitanica (SFP3) iz SSH oblasti istakla je da je nepotrebno

preduzimanje mera u vezi sa segregacijom u STEM-u, jedna ispitanica iz SSH oblasti (SFP4) istakla je da postoji potreba za značajnim doprinosima žena, dok je takođe jedna ispitanica iz STEM oblasti (SFP6) rekla da bi STEM oblasti ženama pružale više i bolje mogućnosti.

Diskusija

Analiza je zasnovana na dvadeset intervjuva sa univerzitetskim profesorkama različitog etničkog porekla, koje su u trenutku intervjuisanja bile zaposlene na Univerzitetu u Novom Sadu i Univerzitetu u Beogradu. Prilikom kodiranja intervjuva, prepoznati su tematski kodovi od kojih će oni najučestaliji biti interpretirani u nastavku diskusije iz ugla etničke pripadnosti ispitanica.

Razlike između narativa žena iz manjinske i većinske zajednice

Tematski kod naslovljen kao razlike u sposobnostima muškaraca i žena javlja se u narativima profesorki manjinske mađarske nacionalnosti (u STEM oblastima i SSH naukama). Profesorke manjinske pripadnosti iz STEM oblasti eksplicitno su pominjale urođene, genetski predodređene razlike između muškaraca i žena, što iz intersekcionalne perspektive ukazuje na činjenicu da su žene nepodobne za neke STEM oblasti (Powell i Song, 2015: 927). Na taj način su ispitanice možda želele da ukažu na činjenicu da su, zbog toga što su uspele da se izbore za sebe u muškom okruženju, bolje od ostalih žena (Powell i Song, 2015: 927). Njihovo slabo i „mlako“ prihvatanje novih koleginica svedočilo je o „čuvanju“ sopstvenih pozicija. Na taj način, one nastavljaju da grade i osnažuju rodne stereotipe, što se može smatrati reakcijom na „dvostruku ugroženost“ sa kojom su morale da se suoče (Almquist, 1975). One su se našle u intersekciji etničke i rodne nejednakosti u STEM oblastima u kojima dominiraju muškarci, morale su, takođe, i da prihvate „patrijarhalnu pogodbu“ (Kandiyoti, 1988) na osnovu koje održavaju muške standarde, kao i da usvoje „instrumentalni stil“ (Etzkowitz i dr., 2000), kao i obrasce ponašanja svojstvene većinskoj muškoj populaciji (odnosno najmoćnijoj grupi).

Nijedna profesorka mađarske nacionalnosti nije govorila o jednakim sposobnostima muškaraca i žena, što se iz intersekcionalne perspektive može protumačiti na sledeći način – da manjinska pripadnost podrazumeva manje moći za pripadnice manjina, te one moraju da prevaziđu „dvostruku ugroženost“ (Almquist, 1975), pri kojoj se suočavaju sa svojom rodnom i manjinskom pripadnošću. S obzirom da pripadnice manjina ređe biraju STEM oblasti u poređenju sa vršnjakinjama većinske pripadnosti (Gábrity-Molnár, 2009), one su u veoma malom broju zastupljene u pomenutim oblastima. U tom smislu, kada se one ipak opredele za STEM nauke, završe iste, te ih „porozni cevovod“ ne propusti (Blickenstaff 2005) – pripadnice manjina moraju da se integrišu u dato okruženje, prihvate „patrijarhalnu pogodbu“ (Kandiyoti, 1988), kao i sve patrijarhalne obrasce, bez pokušavanja da ih dekonstruišu. U ovoj borbi susreću se sa „simboličnim nasiljem“ (Bourdieu i Wacquant, 1992), koje su morale

da istrpe u toku izgradnje karijere u STEM-u u visokoobrazovnom sistemu Srbije, jer ih nedovoljno znanje jezika ili akcenat (Russo et al., 2017) stavljaju u inferiorni položaj (Lendák-Kabók, 2017). Pored navedenog, susreću se i sa uskraćivanjem resursa unutar institucije u toku izgradnje karijere. Tematski kod jednakih sposobnosti muškaraca i žena u STEM-u bio je najučestaliji u narativima pripadnica većinske zajednice koje su gradile karijere u STEM oblastima, ali i u SSH naukama. U narativima pripadnica manjinske zajednice ovaj tematski kod se uopšte ne pojavljuje. Ovaj nalaz bi se mogao tumačiti i pripisati većoj rodnoj osvešćenosti žena većinske pripadnosti. Žene iz većinske zajednice u STEM naukama imaju više samopouzdanja, ali i dalje veruju da će, ponašajući se kao muškarci, dokazati svoju sposobnost da budu *dobri inženjeri* i da će na taj način njihova rodna pripadnost izgubiti na važnosti. Da bi u tome uspele, moraju raditi više od svojih kolega (Powell i Song, 2015: 930), odnosno moraju čak i da ih prevaziđu i budu uspešnije od njih, da dobiju i međunarodna priznanja za svoj rad. Neke se u svojim narativima distanciraju od drugih žena koje odstupaju od rodni očekivanja i normi u okviru svojih disciplina, te na taj način, podstiču već utemeljene rodne strukture, kulture i prakse koje na kraju stavljaju žene u nepovoljan položaj i prikrivaju rodnu nejednakost (Rhoton, 2011). Profesorke koje su iz SSH nauka nemaju iskustvo žena u STEM oblastima, za njih su nauke u kojima rade i izgrađuju karijeru bile otvorenije (Blagojević, 2009), te se kod njih rodna osvešćenost mogla uočiti u najvećoj meri. One formiraju svoje mišljenje na osnovu svog socijalno-ekonomskog porekla i statusa, koje im rad u visokoobrazovnim institucijama omogućava (Fiket, 2018), te kritikuju patrijarhalne obrasce i ističu jednake sposobnosti muškaraca i žena.

Zajedničke karakteristike u narativima žena iz manjinske i većinske zajednice

Kod ispitanica iz obe etničke grupe pojavljuje se tematski kod o nepotrebnom preduzimanju mera u vezi sa segregacijom u STEM-u, što paradoksalno dovodi do zaključka da one podržavaju ili održavaju rodne stereotipe o ženama u STEM oblastima. Ispitanice su, nezavisno od etničke pripadnosti i naučne oblasti kojom se bave, isticale rodne stereotipe, koji sprečavaju žene da izgrade svoju karijeru u nekoj od STEM oblasti u Srbiji, pozivajući se i na fenomen „cevovoda koji propušta“ (Blickenstaff, 2005), po kojem iz sistema češće ispadaju žene. Žene okrivljuju društvo u celini zbog izgradnje i održavanja rodni stereotipa u svojim narativima, ali ne daju predloge kako bi to isto društvo, koje čine i one same, trebalo da se menja i unapredi. Narativi kako pripadnica manjina tako i pripadnica većine govore u korist prethodnih istraživanja na temu žena u STEM oblastima, u kojima se navodi da kultura, a ne biologija, usmerava muškarce i žene u različitim pravcima (Alper i Gibbons, 1993: 410). Iako je pomenuto istraživanje iz 1993. godine, naše društvo nije pokazalo značajan napredak u ovom pogledu. I dalje je karijera žena uslovljena patrijarhalnim poretkom, što se iz narativa ispitanica može zaključiti. Ispitanice iz obe etničke grupe koje se bave STEM naukama, ističu da bi kroz osnovno i srednjoškolsko obrazovanje trebalo podsticati devojčice i devojke na izbor nekih od STEM nauka za dalje

studiranje i kasniji rad. Ovo istraživanje i rad proistekao iz njega potkrepljuju ranija istraživanja, koja su dokazala da su žene demotivisane rodnim stereotipima prisutnim u njihovim porodicama i školi. Kao posledicu imamo pojavu segregacije u visokom obrazovanju (*Gender Differences in Educational Outcomes*, 2010). Ispitanice su istakle da su ženski uzori u STEM-u preko potrebni, jer bi i to bio jedan od načina borbe sa duboko ukorenjenim stereotipima. Ovakav pristup doveo bi do veće zainteresovanosti devojaka za STEM nauke i razvijanje njihovih karijera u tom pravcu.

Zaključak

Većina istraživanja koje su analizirale status žena u STEM-u u intersekciji sa rodom i etnicitetom sprovedena je u Sjedinjenim Američkim Državama. Ovaj rad stoga predstavlja priliku da se naglasi jedinstvenost intersekcionalne perspektive ženskog univerzitetskog osoblja iz nacionalne (mađarske) manjine, kao i da se prikaže položaj većinskog (srpskog) ženskog nastavnog osoblja u Srbiji. Sprovedeno istraživanje na uzorku i sam rad prikazali su na koji način intersekcija roda, etniciteta i naučnih oblasti oblikuju narative o ženama u STEM oblastima.

Postoje određena ograničenja u pogledu kvalitativnog dela istraživanja, a odnose se na mali broj intervjua. Ipak ova studija predstavlja početak nastojanja da se popuni praznina u naučnoj literaturi u Srbiji o položaju i samoreprezentaciji žena iz manjinske i većinske zajednice iz STEM oblasti, dok će slična istraživanja, nadamo se, uslediti. Ukoliko rezultati istraživanja dospeju do relevantnih kreatora politika, mogu u velikoj meri doprineti razvoju preporuka za usmeravanje većeg broja žena uopšte, ali i konkretno pripadnica nacionalnih manjina ka STEM oblastima, sa krajnjim ciljem da se obezbedi i ojača razvoj Republike Srbije, kako u društvenom tako i u ekonomskom smislu.

Literatura

- Aavik, Kadri. 2015. *Intersectional disadvantage and privilege in the Estonian labour market: an analysis of work narrative of Russian – speaking women and men*. Doktorska disertacija. Tallin: University of Tallin.
- Almquist, Elizabeth M. 1975. Untangling the Effects of Race and Sex: The Disadvantaged Status of Black Women. *Social Science Quarterly*, vol. 56, no. 1: 129–142.
- Alper, Joe i Ann Gibbons. 1993. The Pipeline Is Leaking Women All the Way Along. *Science*, vol. 260, no. 5106: 409–411.
- Banda, Rosa M. 2020. From the inside looking out: Latinas intersectionality and their engineering departments. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 1–16.
- Bašaragin, Margareta. 2019. *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*. Novi Sad: Fondacija Bogumila Hrabaka.

- Bourdieu, Pierre i Loic Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: Chicago University Press.
- Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge production at the Semiperiphery*. Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research.
- Blickenstaff, Jacob Clark. 2005. Women and science careers: Leaky pipeline or gender filter? *Gender and Education*, vol. 17, no. 4: 369–386.
- Brah, Avtar i Ann Phoenix. 2004. Ain't I A Woman? Revisiting Intersectionality. *Journal of International Women's Studies*, vol. 5, no. 3: 75–86.
- Breda, Thomas i Son Thierry Ly. 2012. Science: why the gender gap? *Centre Piece*, vol. 17, no. 3: 22–23.
- Campaign for Science and Engineering (CaSE). 2014. Improving diversity in STEM.
- Case, Susan Schick i Bonnie Ann Richley. 2013. Gendered institutional research cultures in science: the post-doc transition for women scientists. *Community, Work & Family*, vol. 3, no. 16: 327–349.
- Cavaghan, Rosalind. 2010. Gender Knowledge: A Review of Theory and Practice. *Gender Knowledge and Knowledge Networks in International Political Economy*: 18–35.
- Charleston, LaVar J., Adserias, Ryan P., Lang, Nicole. M. i Jerlando F. Jackson. 2014. Intersectionality and STEM: The role of race and gender in the academic pursuits of African American women in STEM. *Journal of Progressive Policy & Practice*, vol. 2, no. 3: 273–293.
- Crenshaw, Kimberlé Williams. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 140: 139–167.
- Crenshaw, Kimberlé Williams. 1991. Mapping the margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, vol. 43, no. 2: 1241–1299.
- Davis, Kathy i Dubravka Žarkov. 2017. EJWS retrospective on intersectionality. *European Journal of Women's Studies*, vol. 24, no. 4: 313–320.
- Esterberg, Kristin. 2001. *Qualitative methods in social research*. Brantford. Ont: W. Ross MacDonald School Resource Services Library.
- Essers, Caroline i Yvonne Benschop. 2009. Muslim business women doing boundary work: The negotiation of Islam, gender, and ethnicity within entrepreneurial contexts. *Human Relations*, vol. 62, no. 3: 403–423.
- Etzkowitz, Henry, Kemelgor, Carol i Brian Uzzi. 2000. *Athena Unbound: The Advancement of Women in Science and Technology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fassa, Recrosio F. 2015. Excellence and gender: Playing the game of scientific excellence or being played by the game? The Swiss example. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, vol. 34, no. 1: 37–54.
- Fiket, Irena. 2018. (I dalje) dupli teret na leđima (akademskih) radnica?. u: Čeriman, Jelena, Fiket, Irena i Rácz, Krisztina (ur.): *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza*

- akademskih radnica*. Beograd: Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju (IFDT) & Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju (CELAP), 25–44.
- Filipović, Jelena, Vučo, Julijana i Ljiljana Đurić. 2007. Critical review of language education policies in compulsory primary and secondary education in Serbia. *Current Issues in Language Planning. Channel View Publications*, vol. 8, no. 1: 1–20.
- Gábrity-Molnár, Irén. 2005. A magyar vagy multietnikus egyetem alapításának indoklása Vajdaságban, u: Kontra Miklós (ur.) *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Somorja-Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 211–228.
- Gábrity-Molnár, Irén. 2009. Továbbképzési esélyek a kisebbségi létben– A vajdasági magyarok esélyegyenlőségének példáján, u: Káich Katalin (ur.), *Az esélyegyenlőség és a felzárkóztatás vetületei az oktatásban– Általános kérdések– (anya)nyelvi oktatás*. Újvidék: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 15–25.
- Gábrity-Molnár, Irén. 2017. Képzettségi helyzetkép a Vajdaságban, u: Puszati, G. – Márkus, Zs. (ur.), *Szülföldön magyarul – Iskolák és diákok a határon túl*. Debrecen: Debrecen University Press, 28–41.
- Geerdink, Gerda, Bergen, Theo i Hetty Dekkers. 2011. Diversity in primary teacher education gender differences in student factors and curriculum perception. *Teachers and Teaching*, vol. 17, no. 5: 575–596.
- Gender Differences in Educational Outcomes: Study on the Measures Taken and the Current Situation in Europe. 2010. European Commission, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/120en.pdf. Pristupljeno: 21. 8, 2019.
- Griffith, Amanda L. 2010. Persistence of women and minorities in STEM field majors: Is it the school that matters?. *Economics of Education Review*, vol. 29, no. 6: 911–922.
- Henrion, Claudia. 1997. *Women in mathematics: The addition of difference*. Indiana: Indiana University Press.
- Huppertz, Kate. 2009. Reworking Bourdieu's Capital: Feminine and female capitals in the field of paid caring work. *Sociology*, vol. 43, no. 1: 45–66.
- Kandiyoti, Deniz. 1988. Bargaining with Patriarchy. *Gender and Society*, vol. 2, no. 3: 274–290.
- Kvande, Elin. 1999. "In the belly of the beast": Constructing femininities in engineering organizations. *European Journal of Women's Studies*, vol. 6: 305–328.
- Kóczé, Angéla i Raluca Maria Popa. 2009. Missing intersectionality: Race/ethnicity, gender, and class in current research and policies on Romani women in Europe. Budapest: Center for Policy Studies Working Papers.
- Kvasny, Lynette, Trauth, Eileen M. i Allison J. Morgan. 2009. Power relations in IT education and work: the intersectionality of gender, race, and class. *Journal of Information, Communication and Ethics in Society*, vol. 7, no. 2–3: 96–118.
- Lehr, Jane L. 2001. Athena Unbound: The Advancement of Women in Science and Technology (book review). *BioScience*, vol. 51, no. 6: 504–509.

- Lendák-Kabók, Karolina. 2015. Studentkinje iz mađarske nacionalne zajednice u sistemu visokog obrazovanja u Srbiji: rodna perspektiva. *Megatrend revija*, vol. 12, no. 1: 157–168.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2016. Az interszekcionalitás vajdasági vonatkozásai. *Létünk*, vol. 46, no. 4, pp. 73–87.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2017. Uticaj jezičke barijere na uspeh žena iz mađarske nacionalne zajednice u sistemu visokog obrazovanja Srbije, *Temida*, vol. 20, no. 1: 77–94.
- Lendák-Kabók, Karolina i Stanislava Popov. 2019. Rodne razlike pri izboru studija maturanata mađarske, slovačke i rumunske nacionalne manjine u Srbiji. *Sociologija*, vol. 61, no. 1: 75–86.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2019. *Status of Women from National Minorities in the Serbian Higher Education System – Focus on Women from the Hungarian National Minority*, Doktorska disertacija. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- Lendák-Kabók, Karolina, Popov, Stanislava i Imre Lendák. 2020. Educational Migration of Sub-state Ethnic Minorities on the Outskirts of the EU: A Case Study of Serbia. *Intersections. East European Journal of Society and Politics (IEEJSP)*, vol. 6, no. 2: 130–153.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2020. Ethnic minority women in the Serbian academic community. *European Journal of Women's Studies*, doi:1350506820958740. (online first)
- Lykke, Nina. 2010. *Feminist Studies: A guide to intersectional theory, methodology and writing*. New York: Routledge.
- Malcom, Lindsey E., Dowd, Alicia C. i T. Yu. 2010. *Tapping HSI-STEM funds to improve Latina and Latino access to STEM professions*. Los Angeles, CA: University of Southern California.
- Miller, Gloria E. 2002. The frontier, entrepreneurialism, and engineers: Women coping with a web of masculinities in an organizational culture. *Culture and Organization*, vol. 8, no. 2: 145–160.
- Ong, Maria. 2005. Body projects of young women of color in physics: Intersections of gender, race, and science. *Social Problems*, vol. 52, no. 4: 593–617.
- Ong, Maria, Wright, Carol, Espinosa, Lorelle i Gary Orfield. 2011. Inside the double bind: A synthesis of empirical research on undergraduate and graduate women of color in science, technology, engineering, and mathematics. *Harvard Educational Review*, vol. 81, no. 2: 172–209.
- Paksi, Veronika. 2014. Miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szívárgó vezető”-metaforára. *Replika*, 85–86: 108–130.
- Popović, Dragana. 2005. Nauka, rod i moć: slučaj Srbija. *Genero*, 04–05: 123–135.
- Powell, Abigail, Barbara Bagilhole, i Andrew Dainty. 2008. How women engineers do and undo gender: Consequences for gender equality. *Gender, Work and Organization*, vol. 16, no. 4: 412–428.

- Rhoton, Laura A. 2011. Distancing as a gendered barrier: Understanding women scientists' gender practices. *Gender & Society*, vol. 25, no. 6: 696–716.
- Russo Marcello, Islam, Gazi i Burak Koyuncu. 2017. Non-native accents and stigma: how self-fulfilling prophesies can affect career outcomes. *Human Resource Management Review*, vol. 27, no. 3: 507–520.
- Saldana, Johnny. 2013. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: Sage publications.
- Samulewicz, Diana, Vidican, Georgeta i Noor Khayal Aswad. 2012. Barriers to pursuing careers in science, technology, and engineering for women in the United Arab Emirates. *Gender, Technology and Development*, vol. 16, no. 2: 125–152.
- Schiebinger, Londa. 2011. Science, Gender and Beyond: An International Perspective, u: G. Magerl, R. Neck i C. Spiel (eds.), *Wissenschaft Und Gender*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 9–32.
- Smart Richman, Laura, van Dellen, Michelle i Wendy Wood. 2011. How women cope: Being a numerical minority in a male dominated profession. *Journal of Social Issues*, vol. 67, no. 3: 492–509.
- Takács, Zoltán. 2013. *Felsőoktatási Határhelyzetek*. Szabadka: Magyarorsággutató Tudományos Társaság.
- Thomas, Robyn i Anette Davies. 2002. Gender and New Public Management, Reconstituting Academic Subjectivities. *Gender, Work and Organization*, vol. 9, no. 4: 372–397.
- Van Laer, Koen i Maddy Janssens. 2017. Agency of ethnic minority employees: Struggles around identity, career and social change. *Organization*, vol. 24, no. 2: 198–217.
- Vincze, Enikő. 2014. The racialization of Roma in the 'new' Europe and the political potential of Romani women. *European Journal of Women's Studies*, 21(4): 435–442.
- Williams, Joan C., Phillips, Katherine W. i Erika Hall. 2014. Double jeopardy: Gender bias against women in science, preuzeto sa: Work Life Law: <http://worklifelaw.org/womens-leadership/double-jeopardy>. Pristupljeno: 8. 4. 2020.
- Zanoni, Patrizia i Maddy Janssens. 2015. The power of diversity discourses at work: On the interlocking nature of diversities and occupations. *Organization Studies*, vol. 36, no. 11: 1463–1483.
- Zavod za statistiku Srbije. 2012. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.